

УДК:1 (091). (297)

КБТ: 87.3 (86.38)

SƏDRƏDDİN ŞİRAZİNİN “XƏLQUL- ƏMAL” TRAKTATININ TƏRCÜMƏ VƏ ŞƏRHİ

*Dos. Ələddin Məlikov,
AMEA Elm Tarixi İnstitutu Elmşünaslıq və
elmin sosial problemləri şöbəsinin müdiri,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
aladdinmalikov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Sədrəddin Şirazi (1571-1640) Şərq-İslam fəlsəfə tarixində mühüm yer tutur. O, İslam fəlsəfə tarixində ən çox tədqiq edilən 10 ən əhəmiyyətli və intellektual filosofdan biridir. Şirazi öz fəlsəfi və teosofik baxışlarının orijinallığı ilə tanınan filosofdur. İsfahan fəlsəfi məktəbinə mənsub olan S.Şirazinin transsendental fəlsəfəsi daha sonra onun ardıcılları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. S.Şirazi üç fərqli və müxtəlif tipli sahədə əsərlər yazmışdır. Onlar: 1) Quran və hədislərə yazdığı şərhlər; 2) Özündənöncəki fəlsəfi kitablara yazdığı şərh və haşiyələr; 3) Transsendental fəlsəfə məktəbinin banisi kimi yazdığı fəlsəfi əsərlərdən ibarətdir. Üçüncü kateqoriyaya aid ən başlıca əsəri onun çoxcildlik “*Əl-Hikmətül mütəaliyə fil əsəril əqliyyətilərbəə*” toplusudur. Bu məcmuə, bir növ, İslam fəlsəfəsi ensiklopediyasıdır. O həm də çoxlu mövzularda traktatlar yazmışdır. İradə azadlığı (cəbr və ixtiyar) barədə tədqiq etdiyi ən başlıca və dərin elmi məzmunu malik əsəri “*Xəlqül-ə`mal*”, yəni “*Əməllərin yaranması*” əsəridir. Bu əsər “*Cəbr və İxtiyar*” barəsindədir. Tərcümə və şərh etdiyimiz əsərdə o, insanın əməllərində məcburi olması və yaxud ixtiyara sahib olması, iradənin azad olması barədə özündənəvvəlki filosof və kəlamçıların (mütəkəllimlərin) fərqli fəlsəfi fikirləri və əsas nəzəriyyələrini toplamış həmçinin arqumentlərlə birgə araşdırmışdır. Alim bu araşdırmada müxtəsər şəkildə o dörd əsas fəlsəfi fikri irəli sürür. Daha dəqiq desək, fəlsəfə tarixində olan üç nəzəriyyəni arqumentlərlə birgə ortaya qoyur, sonra elmdə dərin olanlara aid etdiyi dördüncü nəzəriyyəni dəlilləri ilə birlikdə verir. Məhz bu səbəbdən, “*Transsendental fəlsəfə*” məktəbi bu nəzəriyyəni daha üstün hesab edir.

Açar sözlər: *Sədrəddin Şirazi, əməllərin yaranması, İslam fəlsəfəsi, İsfahan məktəbi, vəhdət, substansial hərəkət, məcburiyyət, ixtiyar, iradə azadlığı, determinizm.*

Giriş

Ümumiyyətlə, İslam fəlsəfəsini dərinlən mənimsəməyə bəzilərinin güman etdiyinin əksinə olaraq, İslam fəlsəfəsi yalnız yunan fəlsəfəsinin şərhindən ibarət deyildir. Əksinə, bu fəlsəfə özünün spesifik tarixi köklərinə vararaq, cəmiyyətdə düşüncə cərəyanı kimi əl-Kindi, əl-Farabi, ibn Sina, Bəhmənyar, Şihabəddin Söhrəvərdi, Nəsirəddin Tusi və başqalarından davamlı gələrk, S.Şirazi fəlsəfəsində formalaşmış öz apogeyinə çatmışdır. Molla Əbdür-Rəzzaq Lahici demişkən, S.Şirazi haqqa çatmağın əsas dörd yolunu öz əsərlərində toplamışdır. Deməli, İslam fəlsəfəsi, həqiqətən, öz köklərinə arxalanır. Hərtərəfli düşüncə sistemi kimi Farabidən başlayır. Əlbəttə, Farabidən öncə də hikmətin izlərini, hərtərəfli düşüncə sistemi kimi olmasa da, görmək və tapmaq mümkündür.

Sədrəddin Şirazi və ya Molla Sədra adı ilə tanınan Məhəmməd ibn İbrahim Qəvami Şirazi onbirinci əsrin böyük filosofudur. O, Qum şəhərinin “Kəhək” qəsəbəsinə çəkilərək, 15 il müddətində ruhun mənəvi yüksəlişi ilə məşğul olmuş, yeni nəzəriyyələrini qələmə almışdır. Yeddi dəfə Məkkəyə getmiş, sonuncu dəfə hicri-qəməri ilə 1050-ci ildə Bəsrə şəhərində vəfat etmişdir. Dahi mütəfəkkir, müəllimlərdən az yararlanmış, əldə etdikləri isə daha çox özünün çalışmaları və səyləri nəticəsində olmuşdur. Onun şagirdləri Molla Möhsün Feyz Kaşani, Molla Əbdür-Rəzzaq Lahici, Molla Məhəmməd İrəvani, Şeyx Hüseyin Tonkaboni, Əbul Vəli Şirazi, Qəvamuddin Əhməd (kiçik oğlu), Qutbuddin Məhəmməd Təbrizi və başqaları olumuşlar.

Bu böyük şəxsiyyət İslam fəlsəfəsinin tanınmamış üfüqlərdə seyr edilməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda da elm xadimlərinin düşüncələrini özünə məşğul və heyran etməkdədir. Həqiqətən də ondan sonra hikmət sahibləri öz ömürlərini onun gətirdiyi dərin elmin köklərini öyrənmək və budaqlarını araşdırmağa sərf etmişlər. “Hikməti-Mütəaliyə” adı ilə tanınan və məşhur olan bu hikmət keçmiş fəlsəfi fikir və düşüncələrdən, İslam mistikasından bir elmi-mədəni irs kimi istifadə edərək, yeni ölçü və müstəqil şəkildə yüksək bina timsalında ucalmışdır.

Bu tərcümə Tehran Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin üzvü prof. dr. Tuba Kermani tərəfindən sözügedən ali təhsil müəssisəsində mövcud olan nadir əlyazma nüsxələri toplusu əsasında təshih və tədqiq edilmiş variantının tərcüməsidir. O həm də bu əsəri ərəb dilindən fars və ingilis dillərinə tərcümə etmişdir. “Bunyade-Hikməte-İslamiye-Sadra” elmi assosiasiyası 2004-cü ildə bu əsəri ərəb dili ilə yanaşı, fars və ingilis dillərində də nəşr etmişdir.

Əsərin Tərcüməsi

Ön söz

Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə.

Çirkinliklərdən uzaq olan Allah pak və təmizdir. Onun istəyindən başqa heç bir fərman icra olunmaz. Hidayət çırağı olan nurlu şəriət sahibi və onun xanədanına salam olsun.

Ey iman gücü və araşdırma metodu ilə bu dərin dənizin dərinliklərində çalışan şəxs, bil: qədər məsələsi düşüncələrin onda heyran qaldığı mövzulardandır. Xalqın görüşləri qarışıqdır. Bizim bu mövzunun sirrini açmaq icazəmiz söz məqamında yoxdur. Əksinə, təkcə İslam mütəfəkkirlərinin inandığı bəzi inancları nəql edirik. Bundan sonra xülasə şəkildə Allah əhlinin inanclarını da qeyd edəcəyik.

Birinci nəzəriyyə: Təfviz əhlinin nəzəriyyəsi (Mötəzilə)

Təfvizçilərⁱ inanırlar ki, Tanrı insanıⁱⁱ yaratmış, onları bəzi işlərə qadir etmiş və onlara ixtiyar vermişdir. Deməli onlar işlərin yerinə yetirilməsində öz istək və iradələrinə uyğun olaraq müstəqildirlər. Bu guruh güman edir ki, Tanrı onlardan təkcə iman və itaət istəmiş, bəndələrinin günah və küfr etməsindən qəzəblənir. Onlar, əsasən, bu üsulla aşağıdakı nəticələrin əldə ediləcəyinə inanırlar:

- 1) Ömr və nəhylərə təklifin faydalı olması və vəd-vəidin faydası;
- 2) Savab və qiyamətin (cəzanın) haqq olması;
- 3) Pislik və çirkinlikləri iradə və icad etməkdən yəni günah və küfrdən Allahın pak və münəzzəh olması.

Təfviz əhli nəzəriyyəsinin tənqidi

Təfviz əhli nəzəriyyəçilərinin tənqidi. Təfvizçilər öz əqidələrinin nəticə və məlzumlarından ki həqiqi işlərin yaranmasında Tanrı üçün şərikin isbatından ibarətdir, qafil olmuşlar. Şəksiz bu nəzəriyyə bütələri Allahın şefaətçiləri mərtəbəsində qərar verməkdən daha pisdür.ⁱⁱⁱ Bu nəzəriyyənin məzmunu bundan ibarətdir ki, Tanrının iradə etdiyi onun mülkündə olmasın. Nəticədə xoşagəlməz işlər yaransın. Lakin bu, mülk və mələkut aləmində bir nöqsandır və Tanrı bu mərtəbədən daha uca və yüksəkdir.

İkinci nəzəriyyə: Cəbr (İcbar) əhlinin nəzəriyyəsi

Cəbr əhli^{iv} (cəbrilərə əşərilər^v də deyilir) bu əqidədədir ki, varlıq aləminə Allahdan başqa təsir edən heç bir qüvvə yoxdur. O, yaranışda şəriki olmaqdan

daha üstündür. İstədiyi şeyi yerinə yetirir və istədiyinə hökm verir. Heç bir şey ilahi hökmü dəyişdirə və onun qarşısını ala bilməz. Etdiyi işlərə görə sorğusual olunmaz, əksinə, başqaları Allahın qarşısında sorğusual olunurlar.^{vi}

İnsanın ağıl və düşüncəsi, onun işlərinin yaxşı və pis olmasını anlaya bilməz. O, hansı şeyi öz mülkündə edirsə, yaxşı və bəyəniləndir. Çünki başqasının mülkündə yox, öz mülkündə edir.

Zahirdə varlıqların vücudunun onlara bağlı olduğu səbəblər həqiqi səbəblər deyildir və varlıqların yaranmasına onların heç bir müdaxiləsi yoxdur. Onlar yalnız adi səbəblərdir. Sadəcə, Allahın qanun və adəti səbəblərin yaranması əsasında. Onlar ərsəyə gəldikdən sonra, nəticələri formalaşmaq üzrədir. Bütün bunlar bir-birlərinə təsir və bağlı olmadan öncə Allahdan yaranırlar. Cəbrilər Allahın qüdrətinə təzim və Allahın digərlərinə ehtiyac duymaq nöqsanlarından pak olması səbəbilə bu inanırdadırlar.

Cəbr əhli nəzəriyyəsinin tənqidi

Şübhəsiz, cəbrə inanmaq hikməti batil bilməyi, şüuru, ağıl problemlərin həllində hökm verməkdən kənarlaşdırmağı, Allahı isbat etmək qapısını və düşüncə yolunu birdəfəlik bağlamaq ilə nəticələnir. Bu düşüncəyə əsasən, Allahın zülm etməsi və şeyləri öz yerlərində qərarlaşdırmaması mümkündür. Belə ki, qiyamət günündə peyğəmbərlərin cəzalanması və əzabı, həmçinin kafirlərin ehtiramı Allah üçün icazəlidir. Bu nəzəriyyə Allahın özünə dost, övlad və şəriq seçməsinin yaxşı olmasına yönələn hikmət və ağılın batil olmasına gətirib çıxaran digər pis və fasid əsaslarla nəticələnir.

Nəqlin ağıl ilə isbat edilməsi

Həmçinin, ağıl batil bilmənin nəticəsi nəqlin batil olması deməkdir. Çünki nəqlin başa düşülməsi və isbatı yalnız ağıl və düşüncə vasitəsilədir. Allah onların dediklərindən uca və üstündür.

Üçüncü nəzəriyyə: filosofların nəzəriyyəsi

Filosofların fikri budur ki, Allah hər şeyə qadirdir. Amma varlıqlar vücudu qəbul etməkdə bir-birləri ilə fərqlənirlər. Onların bəzisi yalnız digər varlığın vücud tapmasından sonra, var olmağa nail olur, cəvhər vücud tapdıqdan sonra vücud tapan ərəz kimi və bəsit varlıq vücud tapdıqdan sonra yaranan mürəkkəb kimi.

Allahın qüdrəti və kamilliyi son həddədir. O, varlığı mümkün olanların qabiliyyətinə uyğun vücud bağışlayır.

Varlığı mümkün olanların bəzisini İlahi qüdrət heç bir səbəb və vasitə olmadan yaradır. Bəzisini isə bir və ya çoxlu səbəb vasitəsilə yaradır.

Allah səbəblər vasitəsilə varlıqları yaratdıqda, insan vasitəsilə iş gördüyü zaman onlara ehtiyacı olduğu kimi, Allahın o səbəblərə ehtiyacı yoxdur; məsələn: biz yazarkən qələmə və hissiyyata ehtiyac duyuruq. Allah bu nöqsanlardan uzaqdır.

Həm vasitə olan səbəbin, həm də nəticənin ondan yarandığı Allah bərəsində, necə bir təsəvvür etmək mümkündür? O, heç bir başqa səbəbin vasitəsi olmadan, bütün səbəblərin səbəbidir.

Pak və münəzzəh Allah varlıq aləmini mümkün olan ən yaxşı sistem və ən üstün vücudda yaradır. Deməli, onun yaratdıqları ya tam xeyirdir (məhz xeyir), mələklər və onlara vücudda yaxınlaşanlar kimi (cəbərutilər və kərrubilər), ya da vücudlarındakı xeyir şərə qələbə çalır.

Buna əsasən, əslində, xeyir əməllər Allahın qüdrətinə daxildir. Onların ardınca xeyirlə birgə olan və başqa sözlə desək, xeyirin digər bir qismi olan şər Allahın qüdrətinə daxildir.

Məhz bu səbəbdən, bəndələr tərəfindən baş verən küfr və günahları iradə etməsinə baxmayaraq, Allahın onlara razılığı yoxdur. Nümunə üçün: barmağını ilan çalan şəxs onu kəsmək istəyir. Bu iş o şəxsin sağlamlığını qorumaq üçündür. Əgər sağlamlığı qorumaq məsələsi olmasaydı, onu heç vaxt kəsməzdi. O, sağlamlığı istəyir deyə, barmaqlarının kəsilməsinə razıdır. Lakin “İstəyir, amma ona razı deyil” ifadəsi bu dəqiq fərqlə əsas işarədir.

Filosofların nəzəriyyəsinin bəyənilməsi (*Filosofların inancını tərifləmək*)

Diqqətli oxucuya sirr deyildir ki, filosofların inancı mötəzilə və cəbrilərin etiqadından yanlış və xoşagəlməz nəticələr cəhətdən daha sağlamdır. İlahi maarif həqiqətləri^{vii} və üsuli-əqaiddən düzgün baxışları olan şəxslərin yanında bu yol xəta və səhvədən daha çox qorunmuşdur. Bu yol mötəzilə və əşəri məktəbləri arasında olması cəhətdən orta yoldur. Aydın ki, işlərin ən xeyirlisi onların ortasıdır.^{viii}

Dördüncü nəzəriyyə: elmdə dərin olanların (rasixlərin) nəzəriyyəsi

Digər bir dəstə elmdə rasixlərdir. Onlar bu fikirdədirlər ki, varlıqlar öz vücudlarında fərqlər və dərəcə mərtəbələrinə, zat, sifət, feil və fərqli təsirlərinə

baxmayaraq, onların mərtəbə, dərəcə və həqiqətlərinin hamısına şamil olan bir ilahi həqiqət onları bir-birinə bağlayır. Bu həqiqət sonsuz bəsit və vahiddir. Onun nuru səma və yerdəki bütün varlıqların üzərinə saçır. Varlıq aləmində elə zərrə tapmaq olmaz ki, nurlar-nuru onu əhatə etməmiş olsun. O bütün insan əməllərini müşahidə edir.^{ix}

Onlar özlərinin bu baxışlarını bəsirət və şühudla müşahidə etdikdən sonra, dəlil də gətiriblər. Buna əsasən, bütün əzəmət Allahın əzəmətlərindən olduğu kimi, bütün işlərdə onun işlərindəndir, bütün hökmlər Allah tərəfindəndir, bütün güc və qüvvələr də böyük və uca Allah səbəbilədir. Yəni Allah məqamının ucalığı bütün hərəkət və güclərin mənbəyidir. O bütün uca məqamı və əzəməti ilə varlıqların dərəcəsinə enir, onların işini yerinə yetirir. Baxmayaraq ki, O, bütün varlıqlardan mücərrəd olmanın son həddindədir, amma səma və yerin heç biri ondan xali deyil. Necə ki, imamül-müvəhhidin Əli (ə) buyurur:

“O, birgə və yanaşı formada olmadan, varlıqların hamısı ilə bərabərdir və mövcudlardan ayrı olmadan, onlardan qeyridir”.^x

İnsanlara felin nisbətinin düzgünlüyü

Qeyd olunanlara diqqət etdikdə, insanlara yaratmaq feli nisbət vermək doğrudur. Vücut və şəxsiyyət onlara nisbət verildiyi kimi, Allaha da nisbət verilir.

Nümunə üçün, Zeydin vücudu xaricdə baş vermiş bir işdir və o, Allahın işlərindən biri və onun nurlarından bir şüadır; onun etdiyi işlər məcazi deyil, həqiqidir. Nəticədə, onun işi heç bir nöqsan və qüsurlardan, Allahın işlərindən biridir. Bir olan Allah ona nöqsan və eyib nisbəti verməkdən üstündür və ona feil nisbəti verməklə belə, onun müqəddəsliyi qalır.

Tənzih və müqəddəslik onun yalnız yeganəlik məqamına qayıdır. Və bütün şeylər o məqamda fani olur. O, yeganə varlıqdır ki, Ondən başqa heç kim aləmdə yoxdur. Təşbih (bənzətmə) isə kəsrət və nəticə məqamına qayıdır. Təriflərin hamısı onun yeganə vücuduna qayıdır və bütün təriflərin sonu onun üçündür. Çünki Onun əzəməti bütün varlıq aləminə vücut bağışlayır. Onun vücudu mütləq xeyirdir. Şərlər yoxluqdur. Yoxluq isə ədəmdir və ədəm yaradılmamışdır.

Mahiyyətlər vücut əldə etməyə qədər belədir, onun vücudu Allah tərəfindən verildiyinə görə pakdır. Kafir belə vücut cəhətdən nəcis deyil, mahiyyət cəhətdən nəcisdir. Çünki nəcis və çirkin şeylərə saçan günəş işığı kimi, onun əslə pakdır. Amma bunun nəticəsində, özünün nurluğu, işıqlılığı və səfalılığından çıxmır və pis sifətlərlə, o cümlədən çirkin və pis iylə sifətlənir.

Buna əsasən, hər bir vücut və onun nəticəsi, vücut və onun nəticəsi olduğuna görə, xeyir və yaxşıdır, şər və pis deyil. Amma onda olan nöqsan cəhətdən, şərdir və başqa bir xeyirlə ziddiyyətdə olması cəhətdən pisdır.

Bunların hər biri bir formada yoxluğa qayıdır. Yoxluq heç bir şəxs üçün düzələn və yozulan deyil. Deməli, həmd və sitayiş yalnız böyük və uca Allaha məxsusdur.

Elmdə dərin olanların inancının xülasəsi budur. Şübhəsiz, bu yol ucadır və möhkəm yeri var. Əgər bu məqama çatmaq bir şəxs üçün mümkün olsa, uca şərəfə və böyük xeyrə yetişmişdir.

Bu nəzəriyyəni qəbul etməklə əməllərin yaranmasına aid olan bütün sual və iradlar aradan qalxır. İmam Əli (ə)-in buyurduğu sözün mənası da aydın olur: "Nə cəbr, nə təfviz, əksinə, bunların ikisinin arasında olan əmr".^{xi}

İmamın sözünün mənası bu deyil ki, bəndənin felində cəbr və ixtiyar tərkib tapıb, ya bəndədə cəbr və ixtiyar yoxdur, ya ixtiyar və cəbrdən bir payı var, ya bir cəhətdən ixtiyarı var və digər bir tərəfdən məcburdur. Ya Şeyx Əbu Əlinin dediyi kimi,^{xii} o ixtiyar vəziyyətində belə məcburdur. Əksinə, mədsəd budur ki, o, ixtiyarlıdır, o cəhətdən ki məcburdur və məcburdur, o cəhətdən ki ixtiyarlıdır. Yəni ixtiyarı cəbrlə eynidir.

Dörd nəzəriyyə barədə olan nümunələr

İndi bu dörd nəzəriyyə barəsində nümunələri qeyd edirik:

Təfviz əhli nəzəriyyəsinin nümunəsi alovun istiliyi kimidir.

Cəbr əhlinin nəzəriyyəsinin misalı suyun soyuqluğu kimidir.

Filosofların nəzəriyyəsinin nümunəsi: onlar bu qənaətdədirlər ki, hər vaxt feil yaxın səbəbə (bəndə kimi) nisbət verilsə, onun ixtiyarlı olmasına hökm olunur. Hər vaxt ondan öncəki səbəblərin hamısına yəni qabaqkı varlıqlar silsiləsinə nisbət verilsə, onun məcbur olmasına hökm olunur. Nə isti və nə də soyuq olan normal olan su kimi. Onda zəif istilik və soyuqluq mövcuddur.

Elmdə rasixlərin misalı, fələyin vəziyyəti kimidir. Fələk bəsit formada bu keyfiyyətlərin hamısına malikdir. Bu mənada ki, bəsit bir keyfiyyət var. Bu keyfiyyət ünsürlərdə pərakəndə və dağılmış formada olan keyfiyyətlərin hamısının eynidir. Bu, ünsürlərin vücutunun naqisliyinin dəlilidir. Deməli, səmanın hərərəti onun soyuqluğunun ziddinə deyil və əksinə. Həmçinin, onun rütubəti, onun quruluşunun ziddi deyil və əksinə. Onların hamısı vahid bir bəsitdir. Fələk keyfiyyətinin sındığı normal element kimi deyil, çünki fələyin forması kamildir və elementlərin forma cinsindən deyil. Buna əsasən, göy cisimlərinin həm zat cəhətdən, həm də keyfiyyət cəhətdən çoxlu qüvvəsi var.

Çünki göy cisimləri zat və keyfiyyət baxımından bunlardan xaric fələk kamalından daha çox güclüdür.

Həkimin sifarişi

Haqq və həqiqət axtarışında, özünü paklıq və müqəddəslik aləminin dərğahına yetirmək istəyən şəxs nə tam qadına oxşayan təşbihçilərdən, nə tam kişilərə bəyənən tənzihçilərdən və nə də bunların ikisini özündə toplayan neytrallardan olma!

Əksinə, dünya və axirət əhli olan və mələkut evinin sakinləri olanların ardıcılı ol. Nə qadın meyli olan təşbihləri var, nə də kişilərin qəzəbi olan tənzih və nə də bu iki xüsusiyyətin cəminə malikdirlər. Əksinə, yalnız ilahinin cəm vəhdəti əhlidirlər. Çünki Allah bəndələrinə yaxın olmaqla yanaşı, ucadır və eyni zamanda əzəmətli və uca olduğundan bəndələrinə yaxındır. Öz rəhmətini bütün şeylərə şamil edib. Yer və göy onun vücudundan xali deyil.

“Harada olsanız da, O sizinlədir”. “Aralarında gizli söhbət edən üç adamın dördüncüsü, beş adamın altıncısı Odur”^{xiii}

Bizim məqbul hesab etdiyimiz nəzəriyyəyə bir nümunə

Əgər bəndələrin etdiyi işlərin eynilə Allahın işi olduğunun necəliyini bir nümunə ilə öyrənmək istəsən (cəbr və təfviz əhlinin etiqad etdikləri və filosofların dedikləri kimi yox), insan nəfsinin qüvvə və hisslərinə diqqət et ki, Allah onu özünün zat, sifət və felinə misal olaraq yaratmışdır. Bu söz imam Əli (ə)-in kəlamına istinad edilir ki, buyurmuşdur: “*Özünü tanıyan şəxs Allahını tanıyar*”^{xiv}.

Qüvvə və hisslərin işlərinin keyfiyyəti

Dərin düşüncə araşdırmasının nəticəsi odur ki, hər bir qüvvə və hissənin işi qüvvənin işi olaraq, nəfsin də işidir. məsələn: şübhəsiz, görmək gözün işidir. Həmçinin eşitmək qulağın işidir; çünki bu iki işdən heç biri cismin reaksiyası olmadan mümkün deyil. Bu da şübhəsiz, nəfsin işidir. Bu açıqlama o nəzəriyyəyə kimi deyildir ki, rəsmi hikmətdə məşhurdur ki, nəfsqüvvələrin öz xidmətinə gətirir. Bir nəfərin yazıçını, ya rəssamı işə götürməsi kimi (bu fərqlə ki, onların birində xidmətə tutmaq təbii, digərində isə xidmətə tutmaq qeyri təbiidir). Nəfs vahid olduğu halda bütün qüvvələrin məcmusudur. eyni halda ki, dir, həm də hamısıdır.

Nəfs öz təkliyində bütün güclərin təzahürüdür (qüvvələrin tamamıdır)

Öz yerində isbat olduğu kimi, nəfsin özü görən göz, eşidən qulaq və həmçinin əldə tutmaq və ayaqla yol getmək qüvvəsidir. Nəfsin vasitəsilə görən göz görür və eşidən qulaq eşidir. Nəfsin səbəbilə tutan əl tutur və yol gedən ayaq yol gedir.

Nəfsin mücərrəd, bədənin isə onun qüvvələrindən ayrı olmasına baxmayaraq, amma bədəni heç bir əzcasından, yaxşı və pis olmasından asılı olmayaraq, həmçinin onun heç bir qüvvəsindən xali deyil. Bu mənada ki qüvvələri nəfsdən başqa heç bir formada bildirən bir şey yoxdur.

Nəfsin həqiqəti

Nəfs qüvvə və əzcaların hamısının şəxsiyyətini vahid və şüurlu bir şəxsiyyəti olduğuna görə əhatə edir. Hətta o varlıqlar nəfsin yanında puç və məhv olur. Çünki nəfs onlara hakimdir. Qüvvə və əzcaların başlanğıc vücudu nəfsdir və onların hamısı yenə nəfsə doğru qayıdacaqlar. Necə ki, nəfsin saçması və batması Allahdan-Allaha doğrudur. Beləcə, varlıqların hamısı Ondan yaranıb və onların qayıdışı Ona tərəfdir.

Mənəvi qəlb olan nəfs bədən üzvlərinin və hisslərin əmridir. Üzvlərin etdiyi bütün işlər yalnız nəfsin iradəsi ilədir. Əgər nəfsin iradəsi olmasaydı, bədən və üzvlər cansız və hərəkətsiz olardı.

Nəfsin iradəsi onun varlığıdır

Nəfsin iradəsi^{xv} onun varlığı kimi, öz zatından qaynaqlanmır, əksinə, yalnız Allahın iradəsindən (hansı ki, onun zəti ilə eynidir) yaranır. İradəni yalnız Allah yaradır.

“(Onu da bilin ki) aləmlərin Rəbbi olan Allah istəməsə, siz (bunu) istəyə bilməzsiniz. (yalnız Allah istəsə, istəyə bilərsiniz. Siz insanlar həmişə Allahın qüdrəti, hökmü və iradəsi altındasınız. O sizi bir şeyi istəməyincə, siz onu özünüzə istəyə bilməzsiniz. Ona görə də hər işdə Allaha təvəkkül edin!)”^{xvi}

Necə ki nəfsdən bir şüa gözdə yaranır ki, rənglər və işıqlar onun vasitəsilə dərk olunur və qulaqda bir qüvvə var ki, səslər onun vasitəsilə eşidilir, o formada Allah nəfsdə, iradə və elm yaradır ki, işləri dərk edir və onlara hakim olur.

Bu sözlərə diqqət etməklə, uca Allahın kəlamının sirri açılır:

“*Onlara atdığın zaman, sən atmadın, əksinə, Allah atdı*”^{xvii}

Deməli, “atmağı” peyğəmbər (s)-dən səlb etmək, həmin cəhətdən də onu isbat etməkdir. Həmçinin Allah kəlamında buyurur:

“*Allah onları sizin əlinizlə əzablandırmaq üçün, onlarla vuruşun*”.^{xviii}

Qətl camaata, əzab isə Allaha nisbət verildi. Baxmayaraq ki, əzab camaatın əli ilə yerinə yetirilir. Burada əzab, qətlə yetirmə ilə eynidir.

Həkimin (S.Şirazin) ruzigardan şikayəti

Əməllərin yaranması məsələsi barəsində deyilənlər, müdrik Allahın mənə ilhamıdır. Bu zamanda ki, şübhələr və nəfsin istəkləri ağıl və düşüncələri qarşı-qarşıya durub, bidətlər və nəzəriyyələr çoxalıb, nadanlıq və ziyan camaat arasında yayılıb, inkar və pisləmə onların arasında yayılıb və onun tələbindəndir ta o yerəcən ki, ilahi elmləri öyrənmək pis və ar sayılır və haqq maarifi inkar etmək, vəzifə və fəxr əldə etməyə səbəb olur. Tövhid elminin əhlinin şəhər və yurdlardan kəsilməsinin və haqq duanın onların barəsində baş verməsinə yaxındır ki, buyurur:

“*İlahi! Kafirlərdən heç birini yer üzündə saxlama!*”.^{xix}

Əlbəttə, hər bir qəhvənin içəni var ki, onlar sərxoş hallarda olur.

“*Hər toplu öz dininə sevinir*”.^{xx} “*Allah isə kafirlərin xoşuna gəlməsə də, ancaq öz nurunu (dinini) tamamlamaq istər*”.^{xxi}

Burada bu traktatın yazılması sona çatdı. Allaha həmd edir, peyğəmbər və ümmətin ən xeyirlisi olan ailə və Əhli Beytinə salam və salavat göndəririk.

Nəticə

İradə azadlığı, cəbr və ixtiyar, qəza-qədar adı altında formalaşan nəzəriyyələr məzmunca iradə sərbəstliyini və insanın hərəkətlərini yerinə yetirməsinə doğru yönəldilmiş şüurlu ixtiyarı ilə baş verib-vermədiyini və hər hansı bir təzyiqə məruz qalıb-qalmadığını araşdırır. Bu sahədə müsəlman ilahiyyatçı və filosoflar müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyələri arqumentləri ilə birgə sıralayan və tədqiq edən əsərlərdən biri Sədrəddin Şirazin “*Xəlqul-əmal*” (“Əməllərin yaranması”) traktatıdır.

Yekun olaraq, bu traktat “*Xəlqul-əmal*” adı daşısı da, “*Cəbr və ixtiyar*” adı ilə də məşhurlaşmışdır. S.Şirazi bu əsərdə iradə sərbəstliyi, hansısa əməlin törədilməsində insanın məcburi olub-olmamasını tədqiq edir. İlk öncə bu mövzuda alimlər arasında olan əsas dörd nəzəriyyə, yənimötəzilə, əşairə, filosoflar və elmdə dərin olanların nəzəriyyələrini sübutları və nümunələrlə qeyd edir. Sonda öz fikrini və seçdiyi nəzəriyyəni nümunə və dəlillərlə izah edir. Həqiqətdə S.Şirazi hər nəzəriyyəni üç mərhələdə verir: 1. Nəzəriyyənin

özü. 2. Nəzəriyyə tərəfdarlarının iddiası və faydası. 3. Nəzəriyyədə olan boşluq və problemlər. S.Şiraziyə görə qeyd edilən üç nəzəriyyənin bütünüə iradlar var və bu iradların bütünüə cavab vermək mümkün deyil. Bu səbəbdən, dördüncü nəzəriyyə kimi elmdə dərin olanların nəzəriyyəsini daha dolğun hesab edir. O, bu mövzuda “*nə cəbr və nə ixtiyar*” ifadəsini ən doğru hesab edir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün həqiqətlərin məcmusu Allahın vahid həqiqətidir. Bu həqiqətin forması bütün varlıqlarda mövcuddur. Bu səbəbdən fərd məcburdur ki, ixtiyarlı olsun. Başqa sözlə desək, ixtiyarında məcburdur. Həqiqətdə ixtiyarı məcburiyyətindəndir. Gördüyünüz kimi, bunu izah etmək üçün çoxlu nümunə göstərir.

доц. Аладдин Меликов

ПЕРЕВОД И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КНИГИ САДРАДДИНА ШИРАЗИ “ХАЛГУЛ-АМАЛЬ”

РЕЗЮМЕ

Садраддин Ширази (1571-1640) занимает важное место в истории восточно-исламской философии. Он является одним из 10 наиболее значимых и интеллектуальных философов наиболее изученных в истории исламской философии. Ширази – философ, известный своими оригинальными философскими и теософскими взглядами. Трансцендентальная философия С. Ширази, относящаяся к Исфаханской философской школе, получила дальнейшее развитие у ее последователей. Труды С. Ширази можно классифицировать по трем разным группам: Это: 1) комментарии к Корану и хадисам; 2) комментарии и примечания, написанные к философским книгам, написанным до него; 3) философские труды, написанные им как основателем Трансцендентальной философской школы.

Самая важная работа из третьей категории - многотомное собрание “Аль-хикматул муталия филь асфарил аглиййатил арбаа”, представляющая собой своего рода энциклопедию исламской философии. С.Ширази также написаны трактаты на многие темы. Самым выдающимся и имеющим глубокое научное содержание произведением, посвященным свободе выбора (“джабр уа ихтияр” – принуждение и свобода выбора), является произведение “Халгуль амаль”, т.е. “Создание деяний”. Эта

работа о “Джабр и ихтияр”. Согласно нашему переводу и толкованию, С.Ширази собрал различные философские воззрения и основные теоретические взгляды философов и мыслителей, живших до него, и исследовал их, сопровождая своими аргументами. Он говорит о правах и обязанностях человека и о свободе его выбора. Таким образом, он воедино собирает различные философские воззрения, соединяя их со своими идеями.

В этом трактате он вкратце излагает четыре основных философских концепций. Точнее, он вводит три теории в истории философии вместе со своими аргументами, а затем выдвигает и аргументирует четвертую теорию, которая коренится в глубоко в научном знании. По этой причине Школа Трансцендентальной Философии расценивает эту теорию как высшую, превосходящую предыдущие три концепции.

Ключевые слова: Садраддин Ширази, создание деяний, исламская философия, Исфаханская школа, Единство, субстанциальное движение, Принуждение, свобода выбора, свобода воли, детерминизм

Assoc. Prof. Aladdin Malikov

THE TRANSLATION AND INTERPRETATION OF SADR AL-DIN SHIRAZI'S “KHALQ AL-A'MAL” TREATISE

ABSTRACT

Sadr al-Din Shirazi (1571-1640) occupies an important place in the history of the Eastern Islamic philosophy. Among the works of ten the most important and intellectual philosophers in the history of Islamic philosophy his heritage is the mostly studied one. Shirazi is a philosopher famous for his unusual philosophical and theosophical views. Shirazi's “transcendental philosophy” relates to Isfahan philosophical school and is greatly developed by its adherents. The works by S. Shirazi can be classified into three different groups. These are: 1. the comments for the Quran and hadiths; 2) the comments and references which have been written before him and already discussed in other philosophical books; 3) the works on philosophy written by him as a founder of the Transcendental school of philosophy. The most important work from the third group is “*Al-Asfar al arba`a*

al-`aqliyyah fi hikmat al-muta`aliyah” - a book consisted of many volumes and is some kind of encyclopedia of the Islamic philosophy. The treatises written by S.Shirazi are covering many themes. An outstanding and deeply studied work devoted to freedom of choice is “Hikmat Al-Ayn” work that means “*Wisdom of a Source*”. This is a work about Algebra and Will. According to our translation and interpretation, S.Shirazi has accumulated the various philosophical conceptions and basic theoretical views of the philosophers and thinkers who have lived before him, and has studied them accompanying with the arguments of his own. He writes about the rights and obligations of the human being and about freedom of his choice as well. Thus, he is unifying the various philosophical ideas combining them with his own concepts.

In “*Khalq al-a`mal*” treatise he is marking out the four basic philosophical conceptions. More specifically, he introduces three theories in the history of philosophy together with his arguments and formulating then the fourth theory with comments which is rooted deeply in the scientific knowledge. That is why the School of the Transcendental Philosophy considers this theory the highest, being superior to the previous three conceptions.

Keywords: *Sadr al-Din Shirazi, deeds, Islamic philosophy, school of Isfahan, Unity, substantial movement, obligation, will, freedom of will, determinism*

Şərh və izahlar

ⁱ - Mötəzilə- İslam dinində rəşional istiqamətli ilk teoloji sistemdir. Vasil ibn Əta (v.748) tərəfindən qurulan, etiqadi məsələlərdə ağılı ön planda tutan cərəyandır. Bir qrup həmfikirləri ilə müəllimləri Həsən əl- Bəsriddən (624-728) ayrılmış Vasil ibn- Əta və Əmr ibn Übeyd mötəzili məktəbinin baniləridir. Həsən əl-Bəsrini tərək etdikləri üçün Vasil ibn Ətanın tərəfdarlarına “tərək edənlər” mənasında mötəzilə deyilir. Mötəzilə insan iradəsinin azdlığı haqqında qədərliərin təlimini inkişaf etdirmiş və əsaslandırılmışdır. Xəlifə Məmun (813- 833) Mötəziləni ən mükəmməl ilahiyyat sistemi kimi dövlət dini elan etmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə mötəzili ehkamlarını (məs Quranın yaranma olduğunu) qəbul etməyənlər cəzalandırılırdılar. Mötəzilə antropomorfizmə qarşı çıxmışdır.

ⁱⁱ- İnsan- Tarixi prosesin yer üzərində maddi və mənəvi mədəniyyət inkişafının subyekti kimi həyatın digər formaları ilə genetik bağlı olan və bu formalardan əmək alətləri istehsal edən, qabiliyyətinə görə seçilən, aydın nitqə, təfəkkür və şüura malik olan varlıqdır.

iii- Qurandakı ayəyə işarədir: Yunus surəsi, ayə 18 və 19:

«وَيَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ»

“Onlar Allahı qoyub özlərinə nə bir xeyir, nə də bir zərər verə bilən bütlərə ibadət edir və: “Bunlar Allah yanında bizdən ötrü şafaət edənlərdir!”- deyirlər. De: “Allaha göylərdə və yerdə (Özünə şərik) bilmədiyi bir şeyimi xəbər verirsiniz? Allah Özünə şərik qoşulan bütlərdən uzaqdır və ucadır!” İnsanlar (əvvəlcə) ancaq tək bir ümmət idilər (eyni bir dində idilər). Sonra (aralarında ixtilaf düşdüyü üçün) ayrıldılar. Əgər Rəbbin tərəfindən öncə bir söz (ilahi hökm, təqdir) olmasaydı (sorğu-sual və cəza qiyamətə saxlanılmasaydı), ixtilafda olduqları məsələlər barəsində aralarında dərhal hökm verilmişdi.”

iv- Dini fəlsəfi təlim. İradə azadlığı məsələsində onlar mötəziləyə qarşı çıxırdılar. Cəbrilərin inancına görə insanın əlindən müstəqil sürətdə heç bir şey gəlmir, o, heç bir şey bacarmır, gördüyü işləri icbari olaraq yerinə yetirir. İnsanın özünəməxsus nə qüdrəti, nə iradəsi, nə də ixtiyarı vardır. Allah bütün təbii varlıqlara hərəkət bəxş etdiyi kimi, insanın işlərinə də bilavasitə özü müəyyənədir. Allah bəndələrin istər xeyir və şər, istər yaxşı və pis əməllərinin xaliqidir. Qeyd edək ki, onlar Qurana münasibətdə sifətlərə zidd mövqə tutur və iddia edirdilər ki, Allahın heç bir qədim atributu yoxdur.

v- Əşərilik- X əsrin əvvəllərində yaranmış dini- fəlsəfi təlimdir. Banisi Əbülhəsən Əşəridir. Əbülhəsən Əşəri (873-936) əvvəlcə mötəzilə məzhəbində idi. Qırx yaşına qədər bu məzhəbin fikirlərini müdafiə edirdi. Sonradan onların fikirlərini dolğun görmədiyi üçün mötəzilədən ayrılaraq əşəriyyəti təsis etmişdir. Bu cərəyan mötəzililiyinin inkarı kimi meydana çıxmışdır. Əşərilik Kainatın əbədiyyatını və qanunauyğunluqlarını inkar edir, səbəbiyyəti insan zehninə uydurması sayır. Əşəriyyətin inanc sistemi İslam xadimlərinin etirazına səbəb olurdu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Səlcuq sultanı birinci Toğrul bəyin (1038- 1063) dövründə əşərilər kafir elan olunmuş və tərəfdarları təqibə məruz qalmışlar. Sonralar Alp Arslanın hakimiyyəti dövründə təqiblər dayandırılmışdır.

vi- Bu cümlələrin bir çoxu, Qurani kərimin ayələrindən götürülmüşdür.

vii- Gerçəkliyin fikirdə doğru, düzgün inikası və meyarı praktikadır. Həqiqilik xarakteristikası şeylərin özünə və onları dillə ifadə etməyin vasitələrinə deyil, məzh fikirlərə aiddir. Bir var mütləq və obyektiv həqiqət, birdə var nisbi həqiqət.

viii- Hz. Peyğəmbərdən hədisdir. Hədis kitablarında qeyd olunmuşdur.

“*Kənuzul- həqqaiq fi hədisi xəyri- xəlaiq*” cild 1, səh 111;

Haşiyeyi camius- səğiri Suyutidə isə belə gəlir:

“*Xəyrul- umur əvsətuha*”.

Qeyd edək ki, bu ifadə Fəzaili Bəstaninin məqaləsində bu mövzuda nəql olunan seyid Mühəqqiqin sözünün sonudur.

ix- Quranın bu şərəfətli ayəsinə işarədir: Rəd surəsi, ayə 33.

«أَفَمَن هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ...»

“Hər bir kəsin (dünyada yaxşıdan, pisdən) nə qazandığına nəzarət edən Allah bunu bacarmayan bütlər kimidirmi?! (Əsla yox!)”

x- Nəhcül- bəlağə, xütbə 1.

xi- Biharul- ənvar, cild 5, səh 17. ç 2, Şeyx Səduqun “*tövhid və etiqadat*” kitablarından nəql edərək belə gəlir:

“Dəqqəq Əsədiddən o Xənis ibn Məhəmməddən, o Məhəmməd ibn Yəhya Xəzzardan, o Müfəzzəldən o da imam Sadiq (ə)- dan nəql etmişdir ki, buyurdu: Nə cəbr, nə də təfviz əksinə bunların ikisinin arasında olan iş. Ravi sual edir. İki işin arasında olan iş nədir?”

həzrət buyurur: o kişi kimi ki, onu günah edərəkən görürsən və nəhy edirsən, amma o qəbul etmir və ganahı yerinə yetirir. Deməli, o sənə nəhyini qəbul etməyib və sən də onu öz ixtiyarına qoyduğun zaman, bu səbəbdən günaha əmr etməmişən”.

xii- Burada məqsədi Şeyxur-rəis İbn Sinadır. Müraciət edin: Sədrəddin Şirazinin “Əş-şəfa” kitabına yazdığı şərhə, cild 2, səh 244.

xiii- Quran, Mücadilə surəsinin 7- ci ayəsi:

«أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَايِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةَ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا آذَنِي مِنْ ذَلِكَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»
 “(Ya Peyğəmbər!) Məgər görmürsənmi ki, Allah göylərdə və yerdə nə varsa, (hamısını) bilir. Aralarında gizli söhbət gedən üç adamın dördüncüsü, beş adamın altıncısı Odur. Onlar bundan az da, çox da olsalar və harada olsalar, (Allah) yenə də onların yanındadır. Sonra qiyamət günü (Allah) onlara etdikləri əməlləri (bir- bir) xəbər verəcəkdir. Allah hər şeyi biləndir!”

xiv- Qürərul- hikəm, səh 625.

«من عرف نفسه فقد عرف ربه»

xv- İradə- İnsanın bu və ya digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə doğru yönəldilmiş şüurlu meyildən ibarətdir. İradə azadlığının iki əsas mənası var:

1) İnsanın iradi fəaliyyətinin mənbəyini obyektiv aləm, insanın dünyanın yenidən dəyişdirilməsinə yönəldilmiş və təbiətin obyektiv qanunlarına əsaslanan cismani- praktik fəaliyyəti təşkil edir.

2) Subyektiv daxili şərait (tələbat, maraq, arzular, bilik və s. vasitəsi ilə) əks olunan obyektiv aləm insan üçün müxtəlif məqsədlər irəli sürmək, qərar qəbul etmək, bu və ya başqa şəkildə hərəkət etmək üçün imkan yaradır.

İradə azadlığı subyektiv yalnız istəklərinə əsaslanaraq seçən iradə deyil (volyuntarizm, eqzistensializm), bəlkə obyektiv zərurətə uyğun düzgün seçən iradədir. Hərəkətin və ya davranışın iradi xarakteri insanın məqsədə nail olmaq üçün xarici və ya daxili maneələrini aradan qaldırılmalı olduğu hallarda daha aydın şəkildə özünü göstərir. İradə hərəkətin başlanğıc anını, pilləsini müəyyən məqsədin sonra isə hərəkət etmək qərarının qəbul edilməsi, həmin hərəkətin həyata keçirilməsi üçün daha məqsəduyğun üsulların seçilməsi təşkil edir. İradə azadlığı insanda anadangəlmədir yoxsa sonradan meydana gəlir? Bu sualın cavabında fərqli cavablar verilmişdir. Onlarda biri budur ki, iradə azadlığı insanda anadangəlmə deyildir. Çünki, düzgün qərarlar qəbul etmək və onları doğru-düzgün yerinə yetirmək, başlanmış işi axıra çatdırmaq bacarığı və qabiliyyəti təcrübənin, biliklərin, təbiyyətin və özünü-təbiyyətin nəticəsidir.

xvi- Quran, Təkvir surəsi, ayə 29

«وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»

xvii- Quran, Ənfal surəsinin 17- ci ayəsinin bir hissəsi.

«وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»

“Ya Peyğəmbərim! Düşmənlərə atdığı zaman sən atmadın, Allah atdı.”

xviii- Quran, Tövbə surəsinin 14- cü ayəsinin əvvəli.

«قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ...»

“Onlarla vuruşun ki, Allah sizin əlinizlə onlara əzab versin”.

xix- Quran, Nuh surəsi, ayə 26.

«وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذِيَارًا»

Nuh dedi: “Ey Rəbbim! Yer üzündə bir nəfər belə kafir qoyma!”

xx- Quran, Möminun surəsi, ayə 53:

«كُلُّ جِرْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ»

Hər fırqə öz dininə sevinir. (Öz dinini haqq, digər dinləri batil hesab edib bundan məmnun olur). Quran, Rum surəsi, ayə 32:

«كُلُّ جَزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ»

Hər bir fırqə öz dininə (öz dininin haqq olduğuna) sevinər.

^{xxi}- Quran, Tövbə surəsi, ayə 32:

«يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُنِيرَ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ»

Onlar Allahın nurunu (dəlillərini, islam dinini, Qur'anı) ağızları (batil sözləri) ilə söndürmək istəyirlər. Allah isə kafirlərin xoşuna gəlməsə də, ancaq öz nurunu (dinini) tamamlamaq istər.

Çapa tövsiyə etdi: dos. S.D.Məmmədova